

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΑΤΑΚΗ

Τακτικού Καθηγητού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ

['Ανάτυπο από τα « Χρονικά του Πειραματικού Σχολείου
του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης » τόμος ΙΒ', τεύχος ΝΖ']

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1961

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ (*)

Περισσότερο από άλλοτε είναι ανάγκη σήμερα και οι ίδιοι να θυμάστε και στον άνθρωπο γενικά να θυμίζουμε, ότι είναι πρόσωπο. Θα δούμε στη συνέχεια τι έννοομε μ' αυτό. Διαπιστώνουμε κάθε μέρα, ότι όλο και περισσότερο ο τεχνικός πολιτισμός απλώνει τους πλοκάμους του στη ζωή μας, στη ζωή των μεγάλων, αλλά και των μικρών λαών. Ακριβή λαχτάρα των λαών έχει γίνει πώς να φτάση ένας τον άλλον στο τεχνικό επίπεδο, να τον φτάση και να τον ξεπεράση, πάντως να μὴ μείνη πίσω. Πρώτη φορά παριστάμεθα σε ένα τέτοιο αληθινό αγώνα δρόμου για την ύλική ανάπτυξη και ευημερία· απλώνεται σε παγκόσμια κλίμακα και τείνει να περιλάβη όλη την ανθρωπότητα. Πρόθυμη ή επιστήμη υπηρετεί τη λαχτάρα αυτή του ανθρώπου και με τὰ φώτα της θέτει στη διάθεσή του τεχνικές δυνάμεις, που κάθε μέρα πολλαπλασιάζονται και περισσότερο γιγαντώνονται. Μὲ πολλαπλασιασμένη την εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του και στον ἑαυτό του αίσθάνεται ο άνθρωπος σήμερα, ότι γίνεται κυρίαρχος στη φύση, ότι μπορεί να τὴν προστάζη, ἀκολουθώντας βέβαια τοὺς νόμους της, ὑπακούοντας δηλαδή σ' αὐτούς· γιατί, ὅπως εἶπε κιόλας τὸν 16ον αἰώνα ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Φραγκ. Βάκων, πού ἀνοιξε αὐτὸ τὸ δρόμο, *natura non vincitur nisi parendo*, δὲν μπορείς δηλαδή να δίνης διαταγές στη φύση, παρὰ μόνο ὑπακούοντας στοὺς νόμους της. Δουλειὰ τοῦ φιλοσόφου, προσθέτει ὁ ἴδιος, δὲν είναι να γράφη στην ἡσυχία του πράγματα για να τὰ διαβάση ἕνας ἄλλος στην ἡσυχία του, ἀλλὰ να προμηθεύη ὄπλα για τὴν πρακτικὴ ἐνέργεια και δράση, για τὴ ζωή. Ὅχι πια ἡ θεωρία για τὴ θεωρία, ὅπως ἤθελαν οἱ μεγάλοι ἀρχαῖοι, ὁ Πλάτων και ὁ Ἀριστοτέλης π.χ., ἀλλὰ ἡ θεωρία ὄργανο για τὴ δράση. Κανείς βέβαια δὲν μπορεί να ἀρνηθῆ στον ἄνθρωπο τὸ νόμιμο δικαίωμα για τὴν ἐπιδίωξη και τὴν ἐξασφάλιση τῆς ευημερίας του· πολὺ περισσότερο μάλιστα σήμερα πού τὴν ἐπιδίωξη αὐτὴ τὴν κυβερνᾷ ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα και φιλόανθρωπη ἠθικὴ ἀρχή, να ἐξασφαλιστοὺν σε ὅλα τὰ μέλη κάθε κοινωνίας οἱ ἀπαραίτητοι ὄροι για τὴ ζωή, ἡ συμμετοχή τους στα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Εὐεργετικὴ για τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν παύει ὅμως να περικλείη κινδύνους, πού ἂν δὲν γίνουν ὅσο πρέπει συνει-

*. Κείμενο ὀμιλίας πού δόθηκε στη Δράμα στις 2 Ὀκτωβρίου π.ε. με τὴν πρωτοβουλία τοῦ Συλλόγου Γραμμάνων και Τεχνῶν Δράμας.

δητοί, κινδυνεύουν να μετατρέψουν σε κατάρρα για τη ζωή του, δι,τι στη αρχή φαίνεται να είναι ευλογία. Αυτούς τους κινδύνους χρέος τους έχουν οι άνθρωποι του πνεύματος να επισημαίνουν. Ξέρει αλήθεια να τιθασεύη και να εξαπολύη ο άνθρωπος σήμερα τεράστιες δυνάμεις της φύσεως, στην υπηρεσία όμως ποιών ιδεών τις θέτει, ή καλύτερα στην υπηρεσία ποιών ιδεών πρέπει να τις θέτη; Πάνω πάνω στις ιδέες έθετεν ο μεγάλος Πλάτων την ιδέα του αγαθού· μέγιστο μάθημα την αποκάλεσε· και γνώση του αγαθού δνόμασε την παιδεία, την άγωγή του ανθρώπου. Μας λέει με άλλα λογια ο Πλάτων δι,τι ο άνθρωπος είναι άνθρωπος μόνο όταν, αφού γνωρίση το αγαθό, το αφήνη να τον κυβερνά σε όλες του τις ενέργειες και στη θεωρία και στην πράξη· από αυτό όλα να παίρνουν την αξία τους και τη σημασία τους. Ύψηλότερο και βαθύτερο νόημα για την ουσία του ανθρώπου για την αποστολή του και για την άγωγή του δε μας έδωσαν οι αιώνες που πέρασαν. Η άνησυχία που χαρακτηρίζει την εποχή μας αίτια της στο βάθος έχει κατά μέγα μέρος την έλλειψη έμπιστοσύνης στον πανίσχυρο άνθρωπο του τεχνικού πολιτισμού, στον έαυτό μας. Δεν βλέπομε δηλαδή να έχη ο τεχνολογικά πανίσχυρος άνθρωπος σε όσο βαθμό χρειάζεται ανεπτυγμένη την έσωτερική εκείνη ήθικη και πνευματική δύναμη, που να τον αναδεικνύη αξιο κυβερνήτη και κύριο των υλικών του δυνάμεων. Μας τρομάζει αυτός ο άνθρωπος με το τεράστιο ανεπτυγμένο σώμα, όπως εϋστοχα παρατήρησε στις ήμέρες μας ο Γάλλος φιλόσοφος Bergson, ένα σώμα που δεν κατοικείται από αντίστοιχη ψυχή. Τούτη δώ είναι η βασική, η μεγάλη άνησυχία της εποχής μας και το μεγάλο πρόβλημα που καλείται ο άνθρωπος να λύση. Να επιτύχη ώστε το τεράστιο σώμα να κατοικηθή από αξιο κυβερνήτη. Μόνο ένας τέτοιος αξιος κυβερνήτης δε θα αφήση τον άνθρωπο να γίνη δοϋλος της μηχανής και δοϋλος της υλης. Γιατι δοϋλος της μηχανής γίνεται ο άνθρωπος όταν αφήθη—και πόσο εύκολο είναι αυτό!—στη δική της κυβέρνηση, αντί αυτός να την κυβερνά· παραδίδεται αιχμάλωτος στο πνεϋμα της μηχανής και νομίζει δι,τι αυτός την κυβερνά, επειδή ξέρει να χειρίζεται το πηδάλιο, να ανοίγη και να κλείνη τους διακόπτες, ενώ στην πραγματικότητα είναι αυτός ο υπηρέτης της. Αιχμάλωτος του ίδιου του δικού του δημιουργήματος, το αφήνει να αποθέτη τη σφραγίδα του σε όλο τον πολιτισμό του, να γεμίζη τη ζωή του, να τη ρυθμίζη ή μηχανή με το δικό της πνεϋμα, ξεχνώντας δι,τι αυτός τη δημιούργησε. Και γίνεται δοϋλος της υλης ο άνθρωπος, όταν ως υπέρτατο σκοπό και αγαθό της ζωής του τάξη τη χρησιμοθηρία. Ο τεχνικός πολιτισμός την ίδια ώρα που θεραπεύει ώρισμένες ανάγκες δημιουργεί άλλες, νέες ανάγκες, και μπορεί θαυμάσια να καταδικάση τον άνθρωπο στο ατέλειωτο κυνήγι της θεραπείας των αναγκών, εάν δεν υπάρχει ο αξιος ένοικος μέσα στο σώμα του, που όλο και μεγαλώνει. Αυτούς ακριβώς τους κινδύνους και τις άνησυχίες είχα υπόψη μου όταν έλεγα στην αρχή δι,τι πρέπει σήμερα, όλο και περισσότερο, να θυμίζωμε στον άνθρωπο

δτι είναι πρόσωπο. Είχαμε στην εποχή μας τὸ θλιβερό προνόμιο νὰ δοῦμε, νὰ ἐξακολουθοῦμε ἀκόμη νὰ βλέπουμε νὰ ὀρθώνονται γύρω μας οἱ μεγαλύτεροι κίνδυνοι κατὰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσώπου. Ξεχάστηκε δτι οὐσία τοῦ ἀνθρώπου είναι τὸ γεγονός δτι είναι ὑποκείμενο, λέγει ἐγώ, ἐνεργεῖ καὶ κυβερνᾷ τὸν ἑαυτό του ὑπεύθυνα, είναι ἕνα πρόσωπο. Εἶδαν καὶ βλέπουν τὸν ἀνθρώπο μόνο ἢ κυρίως ὡς οἰκονομικὴ μονάδα, ὡς ἀντικείμενο λοιπόν, ἢ ὡς ἐνεργούμενο μέλος ἐνὸς ἀθροίσματος, πού τὸ ὀνομάζουν μάζα. Ἐνῶ ὁ ἀνθρώπος είναι, θέλει ἀπὸ τῆ φύση του νὰ είναι πρόσωπο.

Πῶς ἐννοοῦμε ὅμως τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου, πῶς διαμορφώνεται καὶ πού τείνει; Τὴν ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ θὰ τῆ ζητήσωμε ἀπὸ τὴν ψυχολογία, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν κοινωνιολογία. Ἡ προσωπικότητα, μᾶς λέγει ἡ γενετικὴ ψυχολογία—ἔτσι ὀνομάζεται ὁ κλάδος τῆς ψυχολογίας πού ἐρευνᾷ πῶς ἀναπτύσσονται, πῶς διαμορφώνονται οἱ δυνάμεις τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ πῶς λειτουργοῦν ἀπὸ τὴ βρεφικὴ ἕως τὴν ὄριμη ἡλικία τοῦ ἀνθρώπου—, είναι ἡ πολυπλοκώτερη καὶ ἡ ὑψηλότερη μορφή τῆς συνείδησης. Φτάνομε εἰς αὐτὴ μορφή αὐτὴ μὲ προοδευτικὴ ὀργάνωση· δὲν είναι λοιπόν κάτι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς δοσμένο. Ὁ ἀνθρώπος, γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὴν ἀριστοτελικὴ ὀρολογία γεννιέται δυνάμει πρόσωπο, μὲ τὶς δυνατότητες, τὶς ριζικὰς καταβολὰς νὰ γίνῃ πρόσωπο, καὶ δταν πραγματοποιηθοῦν αὐτὲς οἱ δυνατότητες, τότε ὑψώνεται σὲ ἐνεργεῖα πρόσωπο, γίνεται δηλαδὴ πρόσωπο. Δὲν είναι δυνατόν εἰς κατώτερες τοῦ μορφῆς ὁ ψυχικὸς βίος, εἰς μικρὸ παιδί δηλαδὴ, νὰ πάρῃ χαρακτήρα προσώπου· γιὰ τὸ μικρὸ παιδί δὲν μπορεῖ νὰ προσηλώσῃ ἐσωτερικὰ—μὲ δική του προαίρεση καὶ ἐκλογή—τὴν προσοχή του, νὰ ὀργανώσῃ τὶς ἀναμνήσεις του, νὰ δώσῃ ἐνότητα εἰς τὶς πεποιθήσεις του, νὰ θέλῃ πραγματικά,—μὲ αὐτόνομη ἐσωτερικὴ βούληση, ὄχι μὲ πείσμα—. Δὲν μπορεῖ ἀκόμη τὸ μικρὸ παιδί νὰ ξεχωρίσῃ τὸ ὑποκειμενικὸ καὶ τὸ αντικειμενικὸ. Σύγχυση βασιλεύει μέσα του ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο· καὶ αὐτὴ ἡ σύγχυση καθιστᾷ ἀδύνατη τὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητας, πού οἰκοδομεῖται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο δταν ἀποκτήσῃ συνείδηση δτι είναι ὑποκείμενο, ἐγώ.

Λέγει δτι είναι ἐγώ τὸ παιδί καὶ ἔχει ἀρκετὰ ἐντονο ἐγωκεντρισμό. Ἄλλὰ ὁ ἐγωκεντρισμὸς αὐτός, ὅπως παρατήρησαν οἱ γενετικοὶ ψυχολόγοι, δὲ σημαίνει βεβαίωση τῆς προσωπικότητας, ὅπως θὰ νόμιζε κανεὶς τὴν πρώτη στιγμή· σημαίνει ἀντίθετα ἀπορρόφηση τοῦ ἐγὼ μέσα εἰς τὰ πράγματα. Είναι ἡ ἀπορρόφηση πού ἐπιτρέπει εἰς τὸ μικρὸ κοριτσάκι νὰ τιμωρῇ τὴν κούκλα του γιὰ δικά του παραπτώματα. Δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ τὸ μικρὸ παιδί αὐτὰ πού ἀναφέραμε, γιὰ τὸ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀναπτυχθῆ μέσα του σὲ βαθμὸ ἐκανοποιητικὸ μιὰ πολύτιμη δύναμη τῆς ψυχῆς, ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ νὰ μιλήσωμε γιὰ συνείδηση καὶ γιὰ προσωπικότητα, ἢ συνθετικὴ ἐνεργητικὴ δύναμη, αὐτὴ ἡ ὁποία δείχνει δτι ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου θυμᾶται καὶ προβλέπει, ἐνεργεῖ κάθε στιγμή μπροστὰ σὲ δ,τι τῆς παρουσιάζεται, σὲ ὅποιο κίνητρο προβάλλει.

ται, ως πρόσωπο που υπεύθυνα κρίνει και αποφασίζει και έτσι συνθέτει την ιστορία του. Χάρη στην πολύτιμη αυτή δύναμη το πρόσωπο του ανθρώπου κινείται μέσα στη διάσταση της ιστορικότητας, έχει ιστορία, δημιουργεί ιστορία, δεν είναι απλώς ένας καθαρός νοῦς, ούτε ένα έμβιο όν, όπως το ζώο, αλλά μαζί μ' αυτά έχει ιστορικότητα. Μέσα στο ιστορικό του είναι, μέσα στον έαυτό του και τη δική του τή μοίρα υπάρχει το άτομο, το κάθε άτομο και βεβαιώνει την ύπαρξή του ως πρόσωπο, ως ήθικόν πρόσωπο.

Οι έλλείψεις που παρατηρήσαμε στον ψυχικό βίο του μικρού παιδιού —ανάλογες παρατηρούνται και στη ζωή του πρωτόγονου ανθρώπου— προϋδεάζουν την ύψη με την όποια παρουσιάζεται το πρόσωπο του ανθρώπου κατά την πλήρη διαμόρφωσή του. Την ύψη αυτή θα τη συλλάβουμε καλύτερα αν παρατηρήσουμε και αντιδιαστείλωμε τὰ στάδια από τὰ όποια περνά το έγώ κατά τη διαμόρφωσή του.

Θαλές και άσταθεις έννοιες είπαμε ότι είναι για το μικρό παιδί το έγώ και το ούκ έγώ, το υποκείμενο και το αντικείμενο. Δεν έχει, δεν μπορεί να έχει καθαρή ιδέα της αντικειμενικής, όπως ούτε της έσωτερικής του ζωής. Προοδευτικά θα γίνη ο διαχωρισμός των και θα περάση από δυό στάδια. Κατά το πρώτο στάδιο, το στάδιο που διαμορφώνεται το έγώ του μικρού παιδιού, έχουμε ένα πρώτο σπουδαίο βήμα: το μικρό παιδί κατορθώνει να ξεχωρίζη το δικό του σώμα, από τον έξωτερικό κόσμο. Αποκτά την ιδέα ότι είναι ένα όν με ώρισμένα όρια, φτάνει ως ένα σημείο, από κει και πέρα αρχίζουν άλλα όντα, άλλα πράγματα που δεν είναι αυτό. Είναι φανερό, ότι κατά το στάδιο αυτό το έγώ είναι ένα έγώ φυσικό, όπως το όνόμασαν οι ψυχολόγοι, μιá οργανική άτομικότητα. Το παιδί ξεχωρίζει τις σωματικές καταστάσεις του από τον αίσθηματικό τους χαρακτήρα πεινά, διψά, πονά, συγγέει όμως εκείνο που γίνεται αίσθητό, με εκείνον που το αίσθάνεται. Σπουδαίοι συντελεστές στη διαμόρφωση αυτού του φυσικού έγώ είναι ή σταθερότητα με την όποια συνοδεύει το παιδί ή πείρα του σώματός του.

«Η συνείδηση του σώματος, παρατηρεί ο Γάλλος ψυχολόγος Blondel μάς είναι διαρκώς παρούσα και αυτή ή συνείδηση του σώματος που είναι το άθροισμα των οργανικών αισθήσεων και των εικόνων που οι αισθήσεις σχηματίζουν μέσα μας, ταυτίζεται με τον έαυτό της μέσα στο χρόνο.»

Έκτος από τη σταθερή πείρα του σώματος και δυό άλλες αισθήσεις, ή αίσθηση των καταστάσεων του οργανισμού και ή αίσθηση των κινήσεων του ατόμου μέσα στο χώρο βοηθούν το υποκείμενο να αποκτήση τη συνείδηση ότι είναι ένα χωριστό όν. Η τελευταία, ή αίσθηση των κινήσεών του μέσα στο χώρο, βοηθεί το παιδικό έγώ να αποκτήση τη συνείδηση, ότι μπορεί και να επενεργή στον έξωτερικό κόσμο, ότι είναι αίτια που μπορεί να επιφέρη και να προσδιορίζη τροποποιήσεις. Αλλάζει τη θέση αντικειμένων, κι' εύχαρι-
στιέται μ' αυτό του το έργο. Τουτό δώ, όταν μεγαλώνοντας θα το συνειδητο-

ποιήση καθαρώτερα και βαθύτερα, θα του ανοίξη το δρόμο προς το ανώτερο εγώ, το πνευματικό εγώ. Κατά το στάδιο τουτο αίρεται ή σύγχυση που επικρατούσε κατά το φυσικό εγώ, ανάμεσα στο αισθητό και σε εκείνον που αισθάνεται, το πρόσωπο αποκτά τη συνείδηση ότι είναι υποκείμενο, ότι είναι πνευματικό όν. Είναι ανάγκη να τονίσουμε ότι τουτο δώ, ή συνείδηση δηλαδή που αποκτά ο άνθρωπος ότι είναι υποκείμενο, ότι είναι πνευματικό όν, αποτελεί τη μεγαλύτερη κατάκτηση που έκαμεν ο άνθρωπος γενικά κατά την ιστορική του διαδρομή, και που κάνει ο καθένας από μās κατά την τροχιά της ατομικής του ζωής; 'Απάνω σ' αυτό οικοδομείται ολος ο πολιτισμός του ανθρώπου, αποκτά νόημα, γίνεται κατανοητός· μ' αυτό γίνεται ο άνθρωπος άνθρωπος· χωρίς αυτό θα έμενε ο άνθρωπος με το φυσικό του εγώ. Έννοείται, ότι όσο βαθύτερη είναι ή συνείδηση που αποκτά μια εποχή, ένα έθνος, ένα άτομο, ότι ο άνθρωπος είναι πνευματικό όν, τόσο γονιμώτερη γίνεται σε πνευματικές κατακτήσεις και έργα. Αυτό είχαν βαθειά κατανοήσει οι αρχαίοι πρόγονοί μας και γι' αυτό ο πολιτισμός τους έχει στο σύνολό του παιδευτικό πνεύμα και περιεχόμενο, είναι μια παιδεία, άγει τον άνθρωπο· που όμως τον άγει; Που άλλου παρά σ' ένα γνώθι σ' αυτόν που του αποκαλύπτει ότι είναι λόγος, και πρέπει το αγαθό να τον κυβερνά; 'Ο Πλάτων στο διάλογό του «Θεότητος» αφού αναπτύξη τον πνευματικό κόσμο με τον οποίο αναστρέφεται ο φιλόσοφος, σπεύδει να μās προτρέψη: «διδό και πειρασθαι χρή ένθένδε εκείσε φεύγειν ότι τάχιστα». Γι' αυτό, επειδή δηλαδή ο κόσμος εκείνος είναι τόσο λαμπρός, πρέπει να αποπειραθούμε να φύγουμε από εδώ προς τα εκεί το ταχύτερο. Να φύγουμε με άλλα λόγια από το φυσικό εγώ και να ανέδωμε στο πνευματικό μας εγώ. Και προσθέτει: «φυγή δε όμοίωσις θεῶ κατά το δυνατόν· όμοίωσις δε δίκαιον και δσιον μετά φρονήσεως γενέσθαι». Φυγή μās λέγει από εδώ προς τα εκεί είναι να προσπαθήσουμε όσο είναι δυνατό στη φύση μας να μοιάσουμε με το Θεό. Μοιάζει, με άλλα λόγια ο άνθρωπος με το Θεό, που είναι πνεύμα, όταν όπως θα μās διδάξη αργότερα ο χριστιανισμός, ξεπεράση το φυσικό του εγώ και ανακαλύψη ότι είναι πνεύμα, ότι έχει δηλαδή μέσα του την εικόνα του Θεού· και μοιάζει με το Θεό ο άνθρωπος, όταν αφήση τη φρόνηση να τον οδηγήση να είναι δίκαιος απέναντι του έαυτου του και των άλλων και δσιος μπροστά στο Θεό. Τα ίδια πράγματα, ως προς το ζήτημα τουτο, θα διδάξη αργότερα ο χριστιανισμός με το δικό του πνεύμα και τρόπο. Όπως βλέπομε, όταν φτάση ο άνθρωπος στο πνευματικό του εγώ, τότε πια συγκροτείται ή ήθική του προσωπικότητα, ή *persona humana*, όπως είπαν οι Ρωμαίοι, το πρόσωπο του ανθρώπου. Έχει πια φτάση ο άνθρωπος στην καθαρή διάκριση του υποκειμένου και του αντικειμένου· διαπιστώνει ότι υποκείμενο είναι αυτό το έσωτερικό βάθος του, ή συνείδηση, και αντικείμενο ότι είναι έξω απ' αυτήν, μαζί και το ίδιο του το σώμα. Αυτή την ώρα είναι που φτάνει ο άνθρωπος την εικόνα της ψυχής· την βλέπει σα στοιχείο ανεξάρτητο από το

σώμα και την αξιολογεί. Ἡ ψυχή, δέχεται, είναι ὅ,τι ἀνώτερο, ὅ,τι βαθύτερο ἔχομε μέσα μας, τὸ σπουδαιότερο μέρος τοῦ εἶναι μας, ποῦ οὔτε ὁ θάνατος τὸ νικά.

Ἄν τώρα θελήσωμε νὰ διερευνήσωμε τὴν ἔννοια τῆς προσωπικότητος μετὰ τὴ βοήθεια καὶ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς θὰ διαπιστώσωμε ὅτι ἐκεῖνα ποῦ τὴν χαρακτηρίζουν καὶ τὴ συνιστοῦν, εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἐγὼ καὶ τὸ αἰσθηματὶκὸν τῆς ταυτότητος τοῦ προσώπου μετὰ τὸν ἑαυτὸν. Ὅσο κι' ἂν εἶναι πολὺ, μπορεῖ ἀμέτρητο, τὸ πλῆθος τῶν καταστάσεων, τῶν ἰδεῶν δηλαδὴ, τῶν αἰσθημάτων, τῶν ἐπιθυμιῶν, τῶν βουλήσεων καὶ ὄλων τῶν ἄλλων ποῦ κατέχουν τὴ συνείδησίν μου, ὅλα αὐτὰ τὰ βλέπω ὡς μέρη μιᾶς νοητικῆς ἐνότητος· ὅλα αὐτὰ εἶμαι ἐγὼ. Καὶ δὲν εἶμαι ἐγὼ αὐτὴ μόνο τῆ στιγμῆ, ποῦ τὰ αἰσθάνομαι, ἀλλὰ καὶ χτὲς καὶ πέρσι, καὶ ἀπὸ τὰ παιδικὰ μου χρόνια, καὶ αὔριο καὶ τοῦ χρόνου, καὶ ὅσο ζῶ. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ νοητικὴ ἐνότητα, ἡ ἐνότητα τοῦ προσώπου μου συνεχίζεται μέσα στὸ χρόνο. Ὁρισμένοι φιλόσοφοι ὑποστηρίζουν, ὅτι ἡ ταυτότητα τοῦ προσώπου μετὰ τὸν ἑαυτὸν εἶναι ἀπόλυτη. Ἀπάνω σ' αὐτὴν, καὶ ἐπειδὴ ὑπάρχει αὐτὴ, θεμελιώνεται τὸ δίκαιο, κάθε δίκαιο, κάθε ὑποχρέωση, κάθε εὐθύνη, ἀλλὰ καὶ κάθε σκέψη. Δὲ θὰ δοῦμε βέβαια τὴν ἐνότητα καὶ ταυτότητα τοῦ προσώπου μετὰ τὸ πνεῦμα τῶν μαθηματικῶν· δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ποσοτικὴς, ἀριθμητικὴς σχέσεις. Ἡ ἐνότητα τοῦ προσώπου δὲν ἐμποδίζει νὰ ἔχομε κάθε στιγμῆ στὴ συνείδησίν μου πλῆθος νέες καταστάσεις καὶ ἐντυπώσεις καὶ σκέψεις. Ὁ σύγχρονός μας Γάλλος φιλόσοφος Bergson, —λίγα χρόνια εἶναι ποῦ πέθανε— ἐνῶ πρῶτος αὐτὸς ἀποκάλυψε τὴ ροὴ καὶ τὴ διαρκῆ ἐναλλαγὴ καὶ μεταλλαγὴ τοῦ ψυχικοῦ μας βίου, καταλήγει ὡστόσο στὴν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση, ὅτι καθένας μας εἶναι πολλαπλὴ ἐνότητα, καὶ πολλαπλότητα, μία ὅμως. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀσυμβίβαστη μετὰ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου ἡ ἀδιάκοπη κινητικότητα καὶ ρευστότητα τοῦ ψυχικοῦ μας βίου. Καθένας μας εἶναι πολλαπλός, ρεεῖ, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἕνας, ἡ πολλαπλότητα ἢ ἡ ρευστότητά του κινεῖται μέσα στὴν ἐνότητα τοῦ προσώπου, αὐτὴ τὴ κυβερνᾷ, ἀπ' αὐτὴν παίρνουν τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενό τους. Ἀκόμη καὶ ὁ χαρακτήρας μας ξέρομε ὅτι μεταβάλλεται, ξέρομε ὅμως, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο, ὅτι τὸ ἐγὼ μας, ἐνῶ μεταβάλλεται, διαρκεῖ. Εἶναι λοιπὸν γεγονός, καὶ μάλιστα θεμελιώδες, ἡ ἐνότητα καὶ ταυτότητα τοῦ προσώπου· ἔμμεση πρόσθετη ἀπόδειξις τοῦ γεγονότος αὐτοῦ μᾶς παρέχουν οἱ ποικίλες ἀσθένειες τῆς προσωπικότητος, οἱ σχιζοφρένιες. Κατὰ τὴς ἀσθένειες αὐτὲς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν πάσχοντα τὸ στερεὸ βᾶθρο τῆς ψυχικῆς υγιείας, ἡ ἐνότητα καὶ ἡ ταυτότητα τοῦ προσώπου. Εἶναι ἀσθενὴς ὁ σχιζοφρενής, διότι ἔχασε τὴν ἐνότητα καὶ ταυτότητα τοῦ προσώπου του, καὶ τόσο ἀσθενής, σὲ ὅσο βαθμό, συνειδητὸ ἢ ὄχι, ἔχουν ἐξαρθρωθῆ μέσα του τὰ πολυτίμα αὐτὰ βᾶθρα τῆς ψυχικῆς υγιείας. Παύει νὰ λειτουργῆ ὁμαλὰ κατὰ τὴ σχιζοφρένεια, ἡ ἐξαιρετικὴ ἐκείνη δύναμη γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε

στά προηγούμενα, ή συνθετική ενέργεια. Παρούσα είναι ή ενέργεια αυτή σε όλες τις νοητικές λειτουργίες, παρούσα πρό παντός και στη μνήμη, τη βάση της ταυτότητας του προσώπου. Η μνήμη υφαίνει την ιστορία μας και την κρατεί πάντα σφιχτά δεμένη με το πρόσωπό μας. Όταν αρχίσει να εξασθενήσει ή συνθετική ενέργεια που οικοδομεί το πρόσωπο, όταν υποσπύσει μια λίγο ή πολύ βαθεία, σοβαρή προσβολή, τότε υποχωρεί στην τάση που εκδηλώνουν λίγα ή πολλά στοιχεία του ψυχικού μας βίου, να ξεφύγουν την επαγρύπνησή της, να μη ένταχθούν στη σύνθεση του προσώπου. Έτσι αρχίζει ή εξάρθρωση της ψυχικής υγείας.

Αλλά ας γυρίσωμε στην κατάσταση της ψυχικής υγείας. Προϋπόθεσή της είπαμε είναι ή ένότητα και ταυτότητα του προσώπου. Αλλά την ένότητα και ταυτότητα δε θα τη δούμε με μαθηματικό πνεύμα, δεν είναι δηλαδή το πρόσωπό μας κάτι το στατικό, το εϋθύς εξ αρχής απόλυτα δοσμένο, αλλά κάτι που έμεις οι ίδιοι προοδευτικά δημιουργούμε μέσα στα πλαίσια της ένότητας και ταυτότητας του προσώπου, χάρις στη συνθετική ενέργεια της συνειδήσεως που είναι δύναμη δημιουργική. Με άλλα λόγια ή προσωπικότητά μας είναι μια δική μας κατάκτηση, στο μεγαλύτερο μέρος της, είναι το σπουδαιότερό μας έργο, ένα έργο που το έπιτελούμε και το υφαίνομε σε όλη μας τη ζωή, όσο δρά μέσα μας ενεργητικά ή συνθετική μας δύναμη· είναι ένα έργο που ποτέ δεν τελειώνει. Γιατί ή ένότητα και ή ταυτότητα του προσώπου είναι την ίδια ώρα βάρη και απαραίτητοι όροι για να υπάρξει προσωπικότητα, αλλά είναι και ιδανικά, τα όποια αφού είναι ιδανικά, δεν μπορούμε τέλεια να τα πραγματώσωμε.

Ας κρατήσωμε το πολύτιμο τούτο στοιχείο, που και οι ίδιοι το αισθανόμαστε και ή επιστημονική έρευνα το επιβεβαιώνει, ότι δηλαδή καρπός και των δικών μας προσπαθειών είναι ή ένότητα του εγώ, ότι έμεις οι ίδιοι πολύτιμα συμβάλλομε στο να γίνομε αυτό που είμαστε· διαμορφώνομε τον έαυτό μας άπάνω στον τύπο του ιδανικού, που έχουμε συλλάβει και έχουμε έγκολληθη για τον έαυτό μας· μεγάλο το έργο, αλλά και ή εϋθύνη μας. Το γεγονός αυτό, το ότι δηλαδή διαμορφώνομε τον έαυτό μας άπάνω στον τύπο του ιδανικού που συλλάβαμε, καθιστά φανερό ότι το σπουδαιότερο μέρος κατά τη δημιουργία της προσωπικότητας ανήκει σε νοητικά στοιχεία: στη διάνοια, που είναι οργανωτική λειτουργία, και στην έπίνοια, μια ανανεωτική νοητική λειτουργία, με την όποια ο άνθρωπος συλλαμβάνει το νέο και έτσι πλουτίζει και προάγει τον πνευματικό του βίο. Οι δυο αυτές δυνάμεις δε συγκροτούν μόνο το θεωρητικό βίο του ανθρώπου· αλλά οι ίδιες αυτές συνιστούν κυρίως, όπως τόσο το πρόσεξαν οι Έλληνες φιλόσοφοι, και την ήθικη ζωή, την ήθικη δηλαδή προσωπικότητα και τον ήθικό χαρακτήρα, αυτόν που ελεύθερα και υπεύθυνα βούλεται και βουλεύεται, και που ενεργεί σταθερά και σύμφωνα με τις απαιτήσεις των ήθικων αρχών. Έξ άλλου ή έπίνοια κοντά στα άλλα εξασφα-

λίξει και την ηθική πρόοδο του ανθρώπου, αφού μ' αυτήν συλλαμβάνονται τα ιδανικά. Χάρη σ' αυτήν υψώθηκεν ο Σωκράτης στην περίφημη ηθική αρχή που διατυπώνεται στον Γοργία του Πλάτωνος: λέγει εκεί ο Σωκράτης, «εί αναγκαίον εἴη ἀδικεῖν ἢ ἀδικεῖσθαι, ἐλοίμην ἂν μάλλον ἀδικεῖσθαι ἢ ἀδικεῖν». "Αν δηλαδή βρισκόμουν μπροστά στο δίλημμα όπου έπρεπε ἢ νὰ ἀδικήσω, νὰ κάμω μιὰ ἀδικη πράξη, ἢ νὰ ἀδικηθῶ, θὰ προτιμοῦσα ἀντὶ νὰ κάμω ἀδικία, νὰ τὴν ὑποστῶ ἐγώ, νὰ ἀδικηθῶ. Γιατί, ὅπως ἐπεξηγεῖ, με τὸ νὰ ἀδικηθῶ ἐγώ δὲν βλάπτεται ἡ ἠθικὴ οὐσία τῆς ψυχῆς μου, ἐνῶ ἂν ἀδικήσω, τότε τὴν φθείρω ἀνεπανόρθωτα με τὰ ἴδια μου τὰ χέρια. Βαθαίνει με τίς σκέψεις αὐτὲς πολῦτιμα ὁ Σωκράτης τὴν ἠθικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ μᾶς ὁδηγεῖ στὰ προπύλαια τοῦ λόγου τοῦ Εὐαγγελίου. Στὴν ἐπίνοια ὀφείλεται, λέγει παραστατικά καὶ ὁ Βέλγος ποιητὴς καὶ φιλόσοφος Maurice Maeterlinck, στὸ ἔργο του *La sagesse et la destinée* (ἡ σοφία καὶ ἡ μοῖρα) τὸ γεγονός ὅτι «κάποια μέρα εἶπε ἡ Σοφία στὴ διάνοια, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀνταποδίδῃ καλὸν ἀντὶ κακοῦ καὶ νὰ ἀγαπᾷ τοὺς ἐχθροὺς τῆς. Καὶ ἡ διάνοια, προσθέτει, υψώθηκεν ὡς τὸ ἀκρότατο σημεῖο τῆς δικαιοδοσίας τῆς καὶ στὸ τέλος τὸ δέχτηκε».

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθῇ αὐτὴ τὴν πορεία, ὅλο καὶ περισσότερο υψώνεται, δηλαδή ἐκπνευματώνεται, ὅλο καὶ περισσότερο καταλαβαίνει ὅτι εἶναι πνευματικὸ ὄν, ἕνα ὄν ποὺ θέτει σκοποὺς καὶ ἰδανικά. Δὲν προσέχομε ἀρκετὰ τὴ σπουδαία αὐτὴ ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου, νὰ θέτῃ σκοποὺς καὶ ἰδανικά. Καὶ ὅμως αὐτὴ εἶναι ἡ διαχωριστικὴ του γραμμὴ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔμβια ὄντα, τὰ ζῶα. Τὰ ζῶα δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ἀπὸ τὴ φύση τους· ἀφήνουν τὰ πράγματα καὶ τὴ ζωὴ τους νὰ ἀκολουθοῦν τὸ φυσικὸ δρόμο τους, ἐνδίδουν σὲ ὅ,τι ἀπὸ μόνο του πάει νὰ πραγματοποιηθῇ. Καθαρά, ζωϊκὴ εἶναι ἡ ζωὴ τους, ζωὴ τοῦ σώματος. Δὲ συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο με τὸν ἄνθρωπο. Γιατί ἔχει τὴ δύναμη ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ σώματος, καὶ στὴ θέση τους νὰ ὀργανώσῃ τὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος, καὶ τὴ ζωὴ τοῦ καθήκοντος, τοῦ δέοντος. Δὲν εἶναι βέβαια ὁ δρόμος του εὐκολος, εἶναι ἕνας συνεχῆς ἀγώνας. Ἀντινομικὴ εἶναι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ δράμα του, ἀλλὰ καὶ τὸ μεγαλεῖο του. Καὶ εἶναι ἀντινομικὴ, γιατί ὁ ἄνθρωπος τὴν ἴδια ὥρα εἶναι καὶ πνευματικὸ ὄν ποὺ ἀναζητᾷ τὴν ἀλήθεια καὶ θέλει νὰ πραγματώσῃ τὸ δέον, ἐκεῖνο ποὺ βρίσκει ὅτι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ πνευματικὸ, τὸ ἠθικὸ του ἐγώ, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἕνα φυσικὸ ὄν, ποὺ κυβερνιέται ἀπὸ νόμους ἄλλους, ποὺ δὲν τοὺς θέτει τὸ πνευματικὸ ὄν, ἀλλὰ ἡ φύση.

Με τρόπο πολὺ παραστατικὸ ἀποκαλύπτει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴ του τὴν ἀντινομικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, τὴ διάσταση καὶ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ εἶναι καὶ στὸ δέον: «Τὸ γὰρ θέλειν, λέγει, παράκειται μοι, τὸ δὲ κατεργάζεσθαι τὸ καλὸν οὐ· οὐ γὰρ ὁ θέλω ποιῶ ἀγαθόν, ἀλλ' ὁ οὐ θέλω κακὸν τοῦτο πράσσω... συνήδομαι γὰρ τῷ νόμῳ τοῦ Θεοῦ κατὰ

τὸν ἔσω ἄνθρωπον, βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσίν μου ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοῦς μου καὶ αἰχμαλωτίζοντά με ἐν τῷ νόμῳ τῆς ἁμαρτίας τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσίν μου». Μ᾽ αὐτὴ ἀκριβῶς τῇ διάστασι καὶ τὸ χάσμα καθαρὰ ἀποκαλύπτεται ἡ πνευματικὴ ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπάρχει διάστασι καὶ χάσμα, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀφήνεται σὲ ὅ,τι τὸν περιβάλλει, σὲ ὅ,τι πάει νὰ γίνη ἀπὸ μόνο του, ἀλλὰ ξεχωρίζει μέσα στὴν ὄντοτήτά του τὸ πνευματικὸ του ἐγὼ καὶ τὸ ἐγὼ αὐτὸ δὲν τὸ διαστέλλει μόνο ἀπὸ τῆ γύρω φύση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του ὡς φύση· ἀπὸ ὅλα τὸ διαστέλλει καὶ σὲ ὅλα ἀντιθέτει τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ πνευματικοῦ του ἐγὼ. Ὅπως, ὅταν θέλη νὰ γνωρίσῃ τὰ ὄντα, τὴν ἀλήθεια, ἀναθέτει στὸ θεωρητικὸ λόγο νὰ ἐλέγξῃ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων καὶ τὶς ἐμπειρικὲς ἐντυπώσεις καὶ νὰ δώσῃ τὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, ἐκεῖνα ποὺ κάνουν τὴ γνώση ἀλήθεια, ἐκεῖνα ποὺ τὴν κάνουν ἔλλογη. Τὸ ἴδιο καὶ ὅταν ἐνεργῇ ὁ ἄνθρωπος, ὅταν πράττῃ, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ φυσικὸ, δραματίζεται, συνθέτει, καὶ ρυθμίζει τὰ πράγματα, τὴ ζωὴ του καὶ τὴν ἀπέναντι σὲ ὅλα στάσι του μὲ κάποια ἄλλα κριτήρια, μὲ τὶς σημασιολογήσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἠθικοῦ ἐγὼ. Αὐτὲς οἱ ἀπαιτήσεις ἀποτελοῦν τὸν κόσμον τοῦ δέοντος, τὸν κόσμον τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, τῆς ἀρετῆς. Αὐτὲς ἀνεβάζουσι τὴν ἐνέργεια καὶ τὴν πράξι τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ ἀπλὸ φυσικὸ περιστατικὸ σὲ ἔλλογη ἐνέργεια καὶ ἔλλογη πράξι, τῆς δίνουσι περιεχόμενον καὶ νόημα. Τεράστια ἡ ἀπόστασι, ἡ διάστασι καὶ τὸ χάσμα ποὺ χωρίζουσι τὴν ἀβασάνιστη ἐντύπωση, τὴν ἐμπειρικὴ γνώσι ἀπὸ τὴ θεωρητικὰ θεμελιωμένη ἀλήθεια. Τὸ ἴδιο τεράστια ἡ ἀπόστασι, ἡ διάστασι καὶ τὸ χάσμα ποὺ χωρίζουσι τὴ φυσικὴ ἐνέργεια, ἀπὸ τὸ δέον, τὴν ὀρθή, τὴ σύμφωνη μὲ τὴν πνευματικὴ ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπου πράξι. Τὰ ξέρεσι αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ εὐτυχῶς δὲν τὸν τρομάζουσι: Παρὰ τὶς ἀντιξοότητες, τὶς ἐνδεχόμενες ἀπογοητεύσεις, τὶς διαψεύσεις συνεχίζει, μὲ ἀνανεωμένες κάθε φορὰ δυνάμεις, τὶς προσπάθειές του καὶ προσπαθεῖ ὅλο καὶ βαθύτερα νὰ πραγματώσῃ τὶς ὑψηλὰς ἐπιταγὰς τῆς πνευματικῆς του οὐσίας, τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ ἀγαθόν, νὰ εἶναι πνευματικὸ ὄν, πρόσωπον.

Ἐπειτα ὁ καθένας μας οὔτε μόνος, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀβοήθητος εἶναι στὸ δύσκολο καὶ πολύτιμο τοῦτο ἔργο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται στὴ ζωὴ ἀνέτοιμος σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπὸ ὅσο ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα. Ἐρχεται ὅπως παραστατικὰ λέγει ὁ Πρωταγόρας στὸν ὁμώνυμο Πλατωνικὸν διάλογο, μὲ τὸν περίφημο καὶ πυκνὸ σὲ νοήματα μῦθον του γιὰ τὴ δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου, γυμνὸς καὶ ἀνυπόδητος καὶ ἄστρωτος καὶ ἄοπλος. Ὑπάρχει ὁμοίως καὶ ἡ ἄλλη ὄψις τοῦ νομίσματος, ἡ ὁποία μετατρέπει τὴ φτώχεια αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία γεννιέται ὁ ἄνθρωπος σὲ ἀμύθητον πλοῦτον. Δὲν ἔρχεται ὁ ἄνθρωπος ὅπως τὰ ζῶα μὲ ἐνστικτὰ, ποὺ ἡ λειτουργία τους εἶναι προκαθορισμένη, μὲ ἔτοιμη τὴν ἀπάντησιν σὲ κείνον ποὺ θὰ συναντήσουν, ὅπως ὁ νεοσσός, ποὺ μόλις ξεπεταχθῆ ἀπὸ τὸ αὐγὸ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀναζητήσῃ καὶ νὰ

παραλάβη την τροφή του. Στή θέση τῶν ἐνστίκτων φέρνει ὁ ἄνθρωπος πολλές ψυχικὲς δυνάμεις, τίς τάσεις ἢ ὀρμές, ποὺ ἐνῶ δὲν ἔχουν ἕτοιμες ἀπαντήσεις, μνησθῆναι στὸν ἄνθρωπο ὅτι κάτι, ἔτι πολλὰ τοῦ λείπουν καὶ τὸν παρωθοῦν σὲ ἐνέργεια γιὰ τὴν ἀπόκτησή τους· καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀνακάλυψη τῶν πλουσίων δυνάμεων ποὺ διαθέτει, στὴν αὐτογνωσία του, καὶ τοῦ ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἐνδεῆς λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ πλοῦτος εἶναι ἡ ἐνδεΐά του, γιὰ τὸ εἶναι συνειδητὴ, καὶ γι' αὐτὸ θέτει σὲ κίνηση τίς ψυχικὲς δυνάμεις, ποὺ θὰ ἀναπληρώσουν τίς ἐλλείψεις καὶ θὰ ξεπεράσουν τὴν ἐνδεΐα.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔρχεται στὸν κόσμο μὲ ἐνστικτὰ προκαθορισμένα, ἀλλὰ μὲ ἕνα πλῆθος πολύτιμες τάσεις, ὀρμές, κίνητρα, ποὺ τὸν ὠθοῦν διαρκῶς πρὸς πέρα ἀπὸ κεῖ ποὺ βρίσκεται, ἀποτελεῖ σπουδαῖο πλεονέκτημα. Δὲν ἔρχεται ἕτοιμος ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ γίνεται ἕτοιμος σιγὰ σιγὰ, μποροῦμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι σὲ ὅλη τὴ ζωὴ ἐτοιμάζεται, ἀφοῦ μπορεῖ πάντα ὄλο καὶ κάτι νέο νὰ ἀνακαλύπτει, ὄλο καὶ νὰ προχωρῆ πρὸς πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἔχει φτάσει. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου τὴ χαρακτηρίζει μιὰ πολύτιμη ἱκανότητα, ἡ πλαστικότητα ποὺ ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ διαπλάσσει τὸν ἑαυτό του, νὰ τὸν πλάθῃ, νὰ τὸν μορφώσῃ. Εἶναι πράγματι ἐξαιρετικὰ πλαστικὸ ὃν ὁ ἄνθρωπος «μορφώσιμον» καὶ γιὰ τοῦτο «ὃν ἀσκητόν, παιδευτόν». Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ μεγάλη δύναμη ποὺ ἔχει στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἀσκησις, ἡ ἀγωγή, ἡ παιδεία.

Ὁ ἄνθρωπος, κάθε ἄνθρωπος ἄγει καὶ μόνος τὸν ἑαυτό του, τὸν πλάθει μὲ τὴν αὐτοαγωγή, ἄγεται ὁμοῦ καὶ παιδεύεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τὴν οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο, τὴν ἐκκλησία, τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της. Ποιὸς ὁμοῦ τὸν φέρνει στοὺς ἄλλους; Ὁδηγὸς του πάλι ὁ πλοῦτος τῆς ψυχῆς του, μιὰ πολύτιμη ἔμφυτη ρίζα, ἡ ὀρμὴ πρὸς κοινωνίαν. Θὰ σταματήσωμε λίγο στὴν ὀρμὴ αὐτὴ γιὰ νὰ δείξωμε τὴ συμβολὴ της στὴ διαμόρφωση τοῦ προσώπου.

Ἡ κοινωνικὴ ὀρμὴ φέρνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του στὸν ἄλλο, στὸ ἄλλο ἐγώ, τὸν βάζει σὲ ἐπαφὴ καὶ σὲ ἀναστροφή μαζί του, ἀνοίγει νέες περιοχὲς γιὰ τὴ ζωὴ του, ποὺ θὰ τοῦ ἔμεναν ἀγνωστες. «Καὶ τοῖς θηρίοις, λέγει ὁ Σωκράτης κατὰ τὸν Ξενοφῶντα, πόθος τις ἐγγίγνεται τῶν συντρόφων». Πολὺ ἰσχυρότερη ὁμοῦ εἶναι στὸν ἄνθρωπο ἡ δύναμη αὐτὴ, κυριολεκτικὰ ἀκατανίκητη· γιὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὸν ἄνθρωπο «ζῷον πολιτικόν», κοινωνικὸ δηλαδή. Πολὺ φανερὴ εἶναι ἡ ἔλξη ποὺ ἀσκεῖ τὸ παιδί στὸ παιδί, στὸν ὁμοῖο του. Μὲ τὴ δική του συντροφιά παίζει καὶ μορφώνεται. Μὲ τὴ ζωὴ ποὺ ὀργανώνεται μέσα στὴ συντροφιά αὐτὴ, μέσα στὴν κοινωνία γενικά, κατορθώνει ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνῃ πραγματικὰ ἄνθρωπος. «Τῶν φύσει, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ πολιτικά του, ἡ πόλις ἐστὶ» καὶ ὁ ἄνθρωπος «φύσει πολιτικὸν ζῷον... πάσης μελίττης καὶ παντός ἀγελαίου ζῷου μᾶλλον...» καὶ προσθέτει στὴ συνέχεια: «ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴθὲν δεδόμενος δι'»

αυτάρκειαν, οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός», (Α 1, 1953 α2 κ.έ. και 28 κ. έ.). Μὲ τὸν Ἀριστοτέλη συμφωνεῖ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ ἡ σημερινὴ κοινωνιολογικὴ ἐπιστήμη, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς περιπλανήσεις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. "Ὅπως βλέπομε πάλι ἡ εὐεργετικὴ ἀτέλεια τοῦ ἀνθρώπου «τὸ δεῖσθαι τῶν ἄλλων δι' ἑλλειψιν αὐταρκειας», τὸ νὰ ἔχῃς τὴν ἀνάγκη τῶν ἄλλων, ἐπειδὴ δὲν εἶσαι αὐτάρκης, αὐτὴ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴ δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ του, γιὰτὶ μέσα στὴν κοινωνία ἢ μὲ τὴν κοινωνία πλάστηκεν ὁ ἀνθρώπινος βίος. Ἡ ἔνδεια λοιπὸν δλοκληρώνει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου πολίτου. Ἐγὼ δὲν δλοκληρώνεται χωρὶς τὸν ἄλλον· ὁπάρχει ἐγὼ σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν ἄλλο. Χάρη στὴν ὁρμὴ πρὸς κοινωνία φεύγει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸν κλοιὸ τοῦ στενοῦ, τοῦ ἀτομικοῦ, τοῦ φυσικοῦ τοῦ ἐγώ, ποὺ τὸν θέλει ἄγριο θηρίο, γεμάτο ἐγωισμό, νὰ ἀποβλέπη μόνον στὴν πλήρωση τῶν ἀτομικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ παθῶν του, ἐνώνει τις προσπάθειές του μὲ τις προσπάθειες τοῦ ἄλλου καὶ τὴν ἴδια ὥρα ποὺ δουλεύει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, κατορθώνει νὰ δουλεύῃ καὶ γιὰ τὸν ἄλλο, γιὰ ἄλλους τοὺς ἄλλους. Χάρη σ' αὐτὴ τὴν ὁρμὴ, φωτισμένη καὶ κυβερνημένη ἀπὸ τὸ νοῦ, ἐξευγενίζονται οἱ ἰδιότητες τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔλα τὰ ἔργα του, πολλαπλασιάζονται ἄπειρα οἱ δυνάμεις του. Αὐτὴ ἡ ὁρμὴ ποὺ ἐνώνει τις κοινές προσπάθειες ἐπιτρέπει γενικὰ στοὺς ἀνθρώπους νὰ θέτουν γενικοὺς σκοπούς, τοὺς ἀνεβάζει στὴν ἔννοια τοῦ γενικοῦ, τοῦ ἀντικειμενικοῦ, τοῦ ἀνιδιοτελοῦς καὶ ἔτσι θεμελιώνεται καὶ ἀναπτύσσεται ὁ ἀνώτερος πολιτισμός.

Δὲν κρίνω ἀναγκαῖο νὰ ἐπιμείνω περισσότερο στὴν ἀνάλυση τῆς σημασίας ποὺ ἔχει γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὁρμὴ πρὸς κοινωνίαν. Θὰ κλείσω τὴν ἀνάπτυξη ποὺ ἔκαμα μὲ μιὰ διαπίστωση, ποὺ μάς δίνει ἡ πορεία τοῦ κοινωνικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία δείχνει μὲ τρόπο ἀνάγλυφο, ὅτι σκοπὸς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στὶς ἀνώτερες μορφές της δὲν εἶναι ἡ θυσία ἢ ἐξαφάνιση, ὁ παραμερισμός, ἡ πῆση τοῦ προσώπου, ἔπως κακῶς διακηρύσσουν πλανερὰ κοινωνικὰ δόγματα, ἀλλὰ ἴσα ἴσα σκοπὸς της εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ ἀνώτερου προσώπου τοῦ ἀνθρώπου.

Μάς λέγει λοιπὸν ὁ κοινωνικὸς βίος τῶν ἀνθρώπων, ὅτι στὶς πρωτόγονες κοινωνίες δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ προσωπικότητα. Ἡ ἀτομικὴ συνείδηση στὶς κοινωνίες αὐτὲς διαχέεται μέσα στὴν ὁμαδικὴ συνείδηση. Ὅλοι οἱ ἔθνογράφοι, οἱ κοινωνιολόγοι ποὺ μελετοῦν τὸν βίον τῶν κατώτερων ὁμάδων, διαπιστώνουν ὅτι χαρακτηριστικὸ τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἐκμηδένιση τοῦ ἀτόμου. Στὸ στάδιο αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος μοιάζει νὰ δρᾷ καὶ νὰ σκέπτεται ὡς ἐμεῖς, ὡς μάζα, ὄχι ὡς ἐγὼ. Θὰ χρειαστοῦν μακροὶ χρόνοι γιὰ νὰ μπορέσῃ τὸ ἄτομο νὰ ἀποκτήσῃ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὴν ὁμάδα, νὰ βεβαιώσῃ τὸ ἐγὼ του, νὰ δρᾷ καὶ νὰ σκέπτεται ὡς ἐγὼ. Στὴν ἀπόσπασση αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ κοινωνικὴ ζωὴ βοήθησε τὸ ἄτομο, γιὰτὶ ὅσα μέσα στὴν κοινωνία μὲ τὴν κατανομὴ τῆς ἐργασίας προχώρησεν ἡ ἐξειδί-

κευση τῶν καθηκόντων, τόσο αἰσθητότερη ἔγινεν ἡ ἀνάγκη νὰ στηρίζεται ἡ κοινωνία στὴ δράση καὶ τὴν πρωτοβουλία τῶν ἀτόμων. Ἔτσι ἐνῶ στὰ πρῶτα στάδια τοῦ κοινωνικοῦ βίου θεωροῦσαν τὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία σὰν ἔγκλημα, τώρα ἔγινε ἐπιθυμητὴ, ἔλο καὶ πλήθαιναν οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς· τὸ πρόσωπο ἔγινε ἱερό.

Τὸ δυσκολώτερο πρόβλημα τοῦ κοινωνικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἐναρμόνιση τῶν σχέσεων ἀτόμου καὶ κοινωνίας, μὲ τρόπο πού ἐνῶ θὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἐλευθερία τοῦ προσώπου, νὰ μὴ διασπᾶται ἡ κοινωνία. Ὅσο δύσκολο ὅμως κι ἂν εἶναι, ἕνα πρᾶγμα πρέπει νὰ σκεπτόμαστε, ὅτι δὲν ξεκίνησεν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἀγέλη, τὴ μαζικὴ συνείδηση, δὲν ἔκαμεν ἔλο τὸν ἐπίπονο δρόμο ὥσπου νὰ ἀναπτύξῃ τὸ ἄτομο, τὴν προσωπικότητά του, γιὰ νὰ ξαναγυρίσῃ πίσω πάλι στὴ μάζα, στὴν ἀγέλη, νὰ γίνῃ ἕνα νοῦμερο. Σκοπὸς του εἶναι, ὅπως μᾶς δείχνει ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ πορεία τοῦ κοινωνικοῦ του βίου, σκοπὸς του πρέπει νὰ εἶναι, νὰ συγκροτῇ κοινωνία προσώπων. Καὶ συγκροτεῖται κοινωνία προσώπων ὅταν τὰ ἄτομα πού τὴν ἀποτελοῦν, πιστεύουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατ' ἐξοχὴν πνευματικὸ ὄν, καὶ πραγματώνουν ὅσο τὸ δυνατὸ καλύτερα τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Μόνον ἔτσι εἶναι πραγματικὰ δυνατὸ τὸ τεράστιο σῶμα, πού μᾶς δημιούργησεν ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς, νὰ ἔχῃ τὸν ἀξιο ἔνοικο καὶ κυβερνήτη του.